

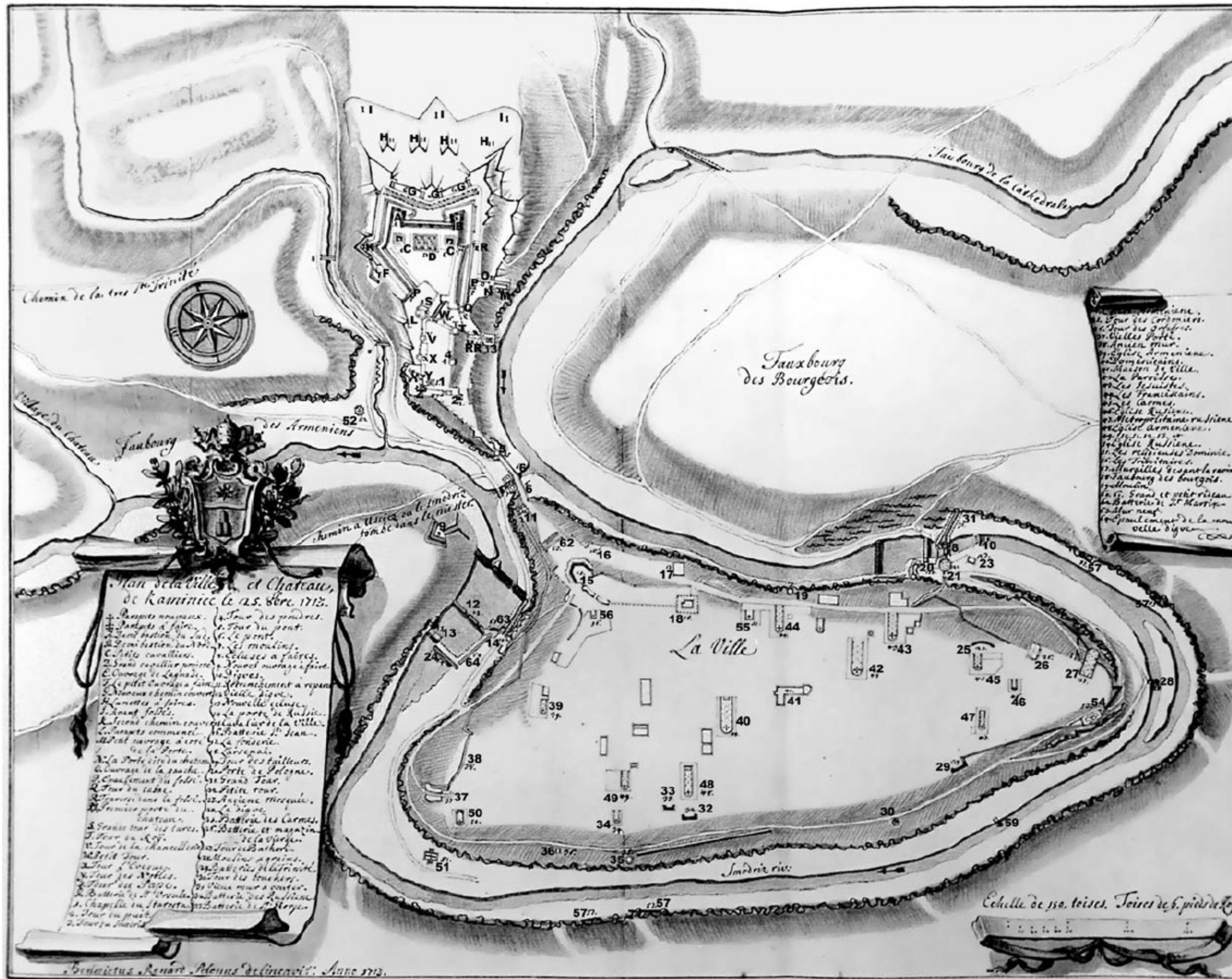
Ольга ПЛАМЕНИЦЬКА

ПЛАН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
БЕНЕДИКТА РЕНАРДА 1713 РОКУ
В КОРПУСІ ІСТОРИЧНИХ ПЛАНІВ МІСТА
До 300-річчя створення

У численній іконографії Кам'янця-Подільського окрему групу становить корпус історичних планів кінця XVII — початку XX століть. На сьогодні відомо понад 80 планів міста та його окремих ділянок, але дослідники й надалі знаходять у зарубіжних архівах нові цінні джерела, що проливають світло на невідомі сторінки історії міста-фортеці. Саме функція міста як головної фортеці на південно-східних рубежах Речі Посполитої зумовила таку увагу картографів та інженерів-фортифікаторів до міста та його укріплень.

У працях різних авторів використовується не більше десяти найвідоміших планів [1] — переважно для створення загального історичного контексту наукових розвідок. Втім, з огляду на погану якість і незначний розмір опублікованих зображень, часто з помилковою хронологічною атрибуцією, вони здебільшого непридатні для аналізу [2]. Часом публікатори не розрізняють оригіналів планів та їх пізніших версій і, відповідно, не надають уваги змістовній частині зображень. Частина планів міста з'являється в Інтернет-ресурсах без вихідних даних, відтак джерела, надзвичайно цікаві з огляду на інформативність, для науки неповноцінні через відсутність надійної атрибуції.

Плани Кам'янця-Подільського можна умовно поділити на шість груп, відповідно до типу зображень та мети, з якою вони виконувалися. До першої групи належать аксонометричні зображення міста з пташиного лету, так звані ведути. Першою і найвідомішою з них є гравюра на міді (мідьорит), виконана 1673–1679 рр. Ципріаном Томашевичем, яка відрізняється детальністю і ретельністю пооб'єктного зображення міської забудови та фортифікацій. Деякі дослідники висловлювали малопереконливі заперечення щодо достовірності цього зображення, яке буцімто відтворює лише загальний «образ міста», а тому не може вважатися джерелом для вивчення урбаністики й архітектури міста [3], але їх було спростовано авторкою [4]. На основі мідьориту Ц. Томашевича наприкінці XVII ст. та в першій декаді XVIII ст. з'явилася низка пізніших

План Кам'яця-Подільського.
Виконав Бенедикт Ренард, 1713 р.
(Позначки на плані буквами
та цифрами продубльовано
з огляду на їх нерозбірливість)

копій, частина з яких була виконана у дзеркальному зображенні й містила суттєві відмінності й неточності.

Другу групу становлять аксонометричні види міста, виконані з пташиного лету, які належать до часів окупації міста турками (1672–1699 рр.). Ступінь їх достовірності низький через умовність відображення забудови й очевидні неточності у зображенні фортифікацій. Виняток становить лише план 1684 р., виданий у Римі, на якому Старе місто в межах острова показано у вигляді умовних кварталів, натомість фортифікаційна система зображена детально.

Третя група включає топографічні плани другої половини XVII — XVIII ст., що виконувались з метою фіксації природного ландшафту та системи укріплень міста-фортеці в межах острівної частини Старого міста та замкового мису. На цих планах відсутнє зображення міської забудови, натомість показано лише фортифікаційні споруди по кромці острова та в межах замкового мису. Найбільш ранній з подібних планів зберігається у Королівській бібліотеці в Копенгагені й умовно датується другою половиною XVII ст., найпізніший — 1820-ми.

До четвертої групи належать масштабовані топографічні плани 1761, 1778 рр. [5], 1797 та 1801 рр., в яких поділ міста на квартали показано умовно і зображено найважливіші сакральні, цивільні та оборонні споруди, розшифровані в детальній експлікації. До цієї ж групи зараховуємо план 1746–1749 рр., що фіксує квартали та окремі споруди, втім недоліком якого є відсутність експлікації.

П'яту групу складають топографічні масштабовані плани з пооб'єктним зображенням забудови та фортифікацій і детальною експлікацією. Першим за хронологією план цієї групи складений у 1760-х [6], останній — у 1884 р.

Шоста група об'єднує плани різних частин і дільниць міста.

Характеризуючи історичні плани Кам'янця на загал, необхідно розрізнити фіксаційні та проектні плани; неврахування цього аспекту призводить до помилкових висновків щодо існування на території Старого міста укріплень, які були запроектовані, але не реалізовані.

Вперше порівняльний аналіз близько двадцяти планів Старого міста було зроблено авторкою цих рядків у монографії, присвяченій еволюції фортифікаційної системи Кам'янця [7]. Було проаналізовано перебіг його містобудівної еволюції, відновлено невідомі й призабуті топографічні назви та назви деяких укріплень і будівель, виконано їх співставлення на різні періоди. На прикладі цього хоч і обмеженого, але надійно атрибутованого масиву картографічних джерел стала очевидною необхідність згромадження усіх відомих на сьогодні історичних планів міста, а також їх публікація з фаховим історико-архітектурним та урбаністичним описом та аналізом еволюції урбаністично-фортифікаційної системи і забудови. Ця робота, яка на позір здається нескладною, при першому ґрунтовному підході свідчить про безліч питань, на які

не можна дати відповідей без ґрунтовного перекладу експлікацій до планів, складених німецькою, французькою, латинською та польською мовами, а також ідентифікації споруд, що становить чималі труднощі. Водночас періодично з'являється інформація про нові плани міста, і кожен такий документ змінює попередні уявлення про окремі містобудівні вузли, споруди та їхні назви, а нерідко й про хронологію будівництва.

Поза сумнівом, найцікавішими для дослідників є дві групи топографічних планів: а) найбільш ранні за хронологією; б) детальні, з пооб'єктним зображенням забудови та докладною експлікацією. Інтерес до першого виду зображень викликаний фіксацією на них об'єктів, які в пізніші часи зазнали перебудов та втрат. Значення цієї групи планів значно побільшує інформація експлікації, втім на планах, створених раніше середини XVIII ст. і призначених для фіксації фортифікаційних споруд, наявність детальних експлікацій є скоріше винятком. Перший з відомих «фортифікаційних» планів, що містить експлікацію з 48 позицій німецькою мовою, виконаний Ц. Гіллером 1761 року. Експлікація є розширеною, з позначенням назв та орієнтовного, а подекуди й точного часу зведення укріплень. На сьогодні цей план, що відображає діяльність кам'янецьких фортифікаторів упродовж першої половини XVIII ст., вважався найбільш детальним планом міста [8].

Втім, існує більш ранній план міста-фортеці з докладною експлікацією, що містить низку нових, невідомих дослідникам даних. Він датований 1713 р. і зберігається у Великій Британії, у Віндзорському замку — в Королівській бібліотеці Її Величності Королеви Єлизавети II. План належить до маловідомих і практично не введених у науковий обіг документів. Хоча його перші інформаційні публікації польським дослідником М. Згурняком відбулися у 1989 та 1991 рр. [9], у ґрунтовній монографії Р. Круль-Мазур, опублікованій у Кракові 2008 року і присвяченій Кам'янцю періоду XVIII ст. [10], план взагалі випав з поля зору, а у монографії М. Петрова про Кам'янець періоду XV–XVIII ст. згаданий побіжно [11].

Заповнюючи цю прогалину, розглянемо план 1713 р. як історико-містобудівне джерело, що містить чимало цікавої інформації про фортифікаційні та сакральні споруди міста. Насамперед треба наголосити: план Ренарда став першим топографічним планом, виконаним після звільнення міста від турецької окупації 1672–1699 рр., а отже він відображає стан деградованої фортифікаційної системи після першого етапу робіт по ремонту міських укріплень.

Автором плану був поляк французького походження архітектор Бенедикт Ренард (у французькій версії — Ренар) [12], абсолювент академії св. Луки в Римі, лауреат кількох академічних конкурсів. Джерела простежують перебування Ренарда у Римі з 1704 до 1716 рр., де по закінченні навчання в академії у 1708 р. Ренард був «папським інженером», а 1712 р. розробив для польської конгре-

гації в Римі проект хоспису при костьолі св. Станіслава. У 1718 р. дослідники знаходять слід його перебування у Болоньї в якості посла польського короля Августа II у справі виготовлення турнірної зброї. В 1719 р., знаходячись у Дрездені, він виконав серію архітектурних рисунків [13], а 1720 р. повернувся до Варшави, маючи ранг ротмістра війська польського, і того ж року отримав від Августа II родовий титул барона. У варшавський період діяльності Ренард багато працював на замовлення короля Августа та варшавської знаті. Згодом за дорученням короля він стажувався у Римі, а 1722–1723 рр., по поверненні до Варшави, провів масштабні роботи у Королівському замку [14]. Архітектор помер у молодому віці 1727 року [15].

Серед численних графічних робіт Ренарда дещо осторонь стоїть топографічний план Кам'янця-Подільського під назвою «Plan de la Ville et Chateau de Kaminiac le 25.8bre 1713» [16]. Авторство і час виконання плану сумнівів не викликають: про це свідчить підпис «Benedictus Renard Polonus delineavit: Anno 1713» [17]. План належить до групи розглянутих вище історичних планів, що виконувалися з метою фіксації укріплень міста-фортеці. Саме це, очевидно, і було метою місії Ренарда у Кам'янці. Втім, у відомих тогочасних джерелах ім'я цього архітектора не згадується. Попри брак прямої інформації, певних висновків можна дійти з листів інженера-фортифікатора, англійця Арчібальда Андре де Глейдена Гловера (більш відомого як Анджей Гловер), який у 1707–1718 рр. ремонтував кам'янецькі укріплення разом з майором артилерії коронної сіром де Боннлеве, комендантами фортеці генералами Вільгельмом Раппе та Єжи Бартшем та генералом Робертом Тапареллі графом Лагнаско [18]. Лагнаско прибув до Кам'янця в 1713 р. [19], і саме цього року Ренардом було виконано план міста [20].

Зазвичай фінансуванню фортифікаційних робіт передували клопотання, що супроводжувалися описами та фіксаційними планами укріплень. Правдоподібно, план 1713 р. мав безпосереднє відношення до запланованих робіт по укріпленню Кам'янця, і коротке перебування в місті Ренарда було пов'язане з його військово-інженерною місією, ініційованою графом Лагнаско [21].

Вже невдовзі після складання Б.Ренардом фіксаційного плану 1713 р. було виконано наступний, проектний план кам'янецьких укріплень. Є. Пламеницька датувала його 1712–1715 рр., однак введення в науковий обіг плану 1713 р. дозволяє порівняти обидва документи і дійти висновку, що проектний план було складено в 1714–1715 рр. У 1715–1718 рр. під керівництвом А. Гловера було виконано низку фортифікаційних робіт; кошти на них, очевидно, було виділено, керуючись вищезгаданими фіксаційним та проектним планами.

Задачі фіксації фортифікаційних об'єктів на топографічних планах вже вирішували інженери у 1672–1700 рр., спрощено відображаючи природний ландшафт та узагальнено — оборонні споруди; при цьому міську забудову

не фіксували, і вся територія острова Старого міста залишалася порожньою. Такими є плани 1650–1672 рр. та 1672 р., а також плани, датовані 1695 та 1700 рр., оприлюднені в мережі Інтернету [22]. План Ренарда відрізняється від них детальністю фіксації природного рельєфу та оборонних споруд, а також тим, що крім Старого і Нового замків і оборонних споруд по кромці скель та в каньйоні острова, на території Старого міста позначено близько 30 оборонних, сакральних та цивільних об'єктів. Але найприкметнішою рисою документа є його експлікація, складена французькою мовою, що нараховує 98 позицій (див. додаток). З огляду на це цінність плану значно побільшується.

План має два типи позначень. Літерами позначено оборонні споруди, розташовані поза островом Старого міста, в межах замкового мису — Старий та Новий замки та укріплення замкових брам; за браком літер алфавіту кілька замкових башт отримали цифрові позначення. Решту оборонних і сакральних споруд в межах острівної частини міста позначено цифрами.

Аналізуючи інформацію плану з точки зору локалізації споруд та їх назв, неважко помітити деякі неточності, які свідчать про те, що Ренард не був досконало обізнаний з міськими урбанонімами, назвами укріплень і храмів, а також недостатньо володів інформацією щодо їх локалізації, через що план і експлікація не збігаються в окремих деталях [23]. Складається враження, що опрацювання плану Кам'янця для Ренарда було лише епізодом, і відтак виникає закономірне питання — чому його виконання доручили цьому молодому архітектору. Відповідь слід шукати, очевидно, у професійній архітектурній освіті Ренарда. Порівняно з планами, складеними у 1672–1700 рр., відображення на плані 1713 р. тополандшафтної ситуації каньйону та річища Смотрича, передмість, шляхів сполучення з містом, а також системи фортифікацій демонструє високий професійний рівень. Поза сумнівом, плани другої половини XVIII ст., і серед них найвідоміші, 1761 та 1773 рр., виконувалися вже на основі плану Ренарда. З огляду на це його слід розглядати як перший професійний військово-топографічний план, на якому було детально зафіксовано природну топографію та фортифікаційну систему Кам'янця.

На плані позначено шляхи сполучення з фортецею Окопи св. Трійці та містечком Устя. Вперше показано передмістя — «Польські фільварки», «Вірменські фільварки» у каньйоні біля Карвасар, «Катедральний фільварок» в каньйоні під Зіньківцями, а також «Замкове селище» в долині потічка під с. Смотрич. Крім Польських фільварків решта передмість на пізніших планах відсутні.

Найважливішу інформацію подає план щодо системи фортифікацій, відображаючи детально (а не спрощено, як на попередніх планах) її розпланувально-просторову схему та всі складові — Старий і Новий замки з системою прибрамних укріплень, оборонно-гідротехнічний комплекс Польської та Руської

брам в каньйоні, укріплення трьох міських брам та східну лінію фортифікацій на острові. Особливий інтерес становить зображення Руської та Польської брам з системами водних перешкод, утворених на р.Смотрич греблями та шлюзами. Попередні плани міста цих особливостей не фіксують, відтак можна дійти висновку, що вдосконаленням середньовічної гідротехнічної концепції займалися польські інженери-фортифікатори в перше десятиліття XVIII ст.

З плану Ренарда дізнаємося про деякі раніше невідомі назви оборонних споруд: у Старому замку — «башта Королівська» (відома за іншими джерелами як Рожанка та Бурграбська), «Башта Канцелярії» (Ласька, Судова), «башта Єпископська» (Тенчинська, Корабьова, Джевичка). Нова Західна башта названа «великою турецькою баштою». На східному розі фосебреї Нового замку показано круглу «тютюнову» башту (літера «Q») — загадкову споруду, що не залишила жодних слідів. Башта на високому західному березі острова Старого міста, між Замковим мостом і Польською брамою, названа на плані 1773 р. «Захажевською», позначена як «Кравецька» (№ 19). Під № 30 знаходимо «башту різницьку»; дотепер вважалося, що вперше ця назва з'являється на плані 1773 р. Відомі за планом 1773 р. башти «Слюсарська» та «Кушнірська» на східній кромці острова на плані Ренарда названо відповідно «Шевською» (№ 35) та «баштою Ювелірів» (№ 36). Розбіжність цих назв з іншими архівними джерелами підтверджує наш висновок, що оборонні споруди періодично змінювали назви, маючи їх по декілька протягом своєї історії [24].

План подає цікаву інформацію щодо формування деяких оборонних вузлів. Зокрема, при головному західному в'їзді до міста з боку Замкового мосту позначено переважно земляні укріплення: дві батареї — св. Мартіна та св. Яна, відомі з пізнішого плану 1761 р. [25], а також «відновлений ретраншемент», що прилягав зі сходу до Замкового мосту. Загальний стан цих фортифікацій виглядає занедбаним. Отже, план пояснює, чому протягом першої половини XVIII ст. увага фортифікаторів була зосереджена на західному в'їзді до міста, де поновленням та зведенням укріплень займалися Анджей Гловер та Крістіан Дальке [26]. Занедбаність західного в'їзду пояснює також, чому «міською брамою» названо браму, на південному кінці острова, зведену ще в останній чверті XVI ст. польським королем Стефаном Баторієм у вигляді надбрамної вежі [27]. З огляду на те, що вже на плані 1761 р. вона позначена як «повністю зруйнована стара», можна дійти висновку, що як західний, так і південний в'їзди знаходились у незадовільному стані. Оборонні (так звані «гловерівські») мури над Руською брамою на плані Ренарда вже показано, і це свідчить, що їх було розбудовано на основі збережених середньовічних дотурецьких мурів вже в перше десятиліття XVIII ст. Не менш цікавою є інформація щодо існування довгого оборонного муру вздовж кромки верхнього берега каньйону між баштою Сте-

фана Баторія та майбутньою Троїцькою площею, де позначено «Троїцьку батарею». Ця батарея, зображена ще на одному проектному плані 1714–1715 рр., невдовзі зникає: план 1720 р. де Боннлеве та пізніші її не фіксують. Отже, вона проіснувала до 1715 р., але її нижня дата залишається відкритою (можливо, її спорудили турки). Привертає увагу зображення на плані кількох ділянок мурів (№ 57) на прилеглих до ярів скелях каньйону (у військовому значенні — при контрескарпі природного мокрого рову). Аналогічну інформацію вперше подає мідьорит Томашевича. Отже, проблема догляду за станом скель постійно турбувала фортифікаторів.

План Ренарда — перший в історії Кам'янця план, на якому локалізовано основні сакральні будівлі в межах Старого міста. Своєрідний прийом їх зображення поза містобудівним контекстом (на плані відсутня вулична мережа) виключає точну прив'язку, втім найціннішою є сама присутність деяких об'єктів на плані. Приміром, план підтверджує джерельну інформацію стосовно існування в цей час невеличких костьолів домініканок (№ 55) та тринітаріїв (№ 56). На плані зафіксовано будівлю під назвою «кармеліти» (№ 45). Історія костьолу, запроектованого Вільгельмом Раппе і зведеного Яном де Вітте в типово «девіттівській» архітектурі, відома [28], проте дата закладки «наріжного каменя» досі залишається не встановленою. На плані храм зображено невеличким, і це дає підстави стверджувати, що його не можна ототожнювати з великим тринавовим біапсидіальним костьолом, збудованим Яном де Вітте. З огляду на дотепер відому інформацію про перебування Раппе у Кам'янці в період 1710–1719 рр. можна припустити, що на плані зображено перший костьол Раппе, пізніше істотно перебудований Яном де Вітте. Серед малодосліджених об'єктів привертає увагу «вірменська церква» (№ 39), місцеположення якої збігається з «великою кам'яницею для богослужіння», наданою вірменам в період турецької окупації [29]. Ця будівля, зафіксована на мідьориті Томашевича та планах 1714–1715 рр. і 1761 р., збереглася дотепер на вул. Шпитальній, 6. Частина зображених на плані сакральних будівель дотепер не збереглися. Це вірменська церква св. Миколая (№ 50), українські церкви Різдва Христового (№ 51) та св. Михаїла (№ 54), костьол єзуїтів (№ 43), а також костьол св. Катерини (на плані між №№ 42 та 44), «зареставрований» на початку 2000-х до відсутності будь-яких асоціацій з історичною будівлею [30]. З плану стає відомим також місце «старої мечеті» (№ 23) у правобережній частині Польської брами.

З цивільних будівель міста Ренард показав будинок українсько-польського магістрату на ринку (№ 41) та вірменську ратушу на Вірменському ринку (двокамерна будівля без номера). Окремою групою позначено п'ять міських млинів.

Підсумовуючи короткий огляд плану 1713 р., можна стверджувати, що саме з нього розпочалася епоха створення високопрофесійних військово-топо-

графічних планів міста-фортеці Кам'янця. За іронією долі план Ренарда потрапив у поле зору дослідників в числі останніх.

Як свідчить аналіз планів Кам'янця-Подільського XVIII ст., за візуальною та змістовною інформативністю план Ренарда є одним з найцінніших в корпусі військово-топографічної документації міста-фортеці. Він став першим планом, на якому було представлено концептуально єдину систему фортифікацій, усі складові якої були взаємопов'язаними. Для вироблення стратегії реформування оборонної системи міста, а, отже, виділення значних коштів зі скарбниці Речі Посполитої для її втілення, це було надзвичайно важливо. Втім, досвід показав, що упродовж XVIII ст. всі зусилля фортифікаторів, скеровані на осучаснення системи міських укріплень відповідно до новітніх течій у фортифікації, були марними. Низка історичних планів, першим з яких був план Ренарда 1713 р., залишилися цінними пам'ятками військової історії, топографії, містобудування і архітектури, втім не допомогли військовим інженерам аргументувати необхідність кардинального реформування укріплень міста і призупинити процес деградації середньовічної за ідеологією фортифікаційної системи, яка виявилася цілковито невідповідною активному поступу *architectura militaris* [31].

Експлікація до плану 1713 р. Бенедикта Ренарда

(орфографія оригіналу, дешифровка і переклад О.Пламеницької)

Позначка на плані	Назви об'єктів за експлікацією (написання за оригіналом)	Переклад
†	<i>Parapets nouveaux¹.</i>	† Нові парапети.
††	<i>Parapets a faire.</i>	†† Зроблені парапети.
A	<i>Demi bastion du Sud.</i>	A Південний напівбастіон.
B	<i>Demi bastion du Nord.</i>	B Північний напівбастіон.
C	<i>Petits cavaliers.</i>	C Малі кавальєри.
D	<i>Grand Cavallier projete.</i>	D Великий кавальєр запроєктований.
E	<i>Ouvrage de Lagnasc.</i>	E Батарея Лагнаско.
F	<i>Le petit Ouvrage a faire.</i>	F Невелика батарея зроблена.
G	<i>Nouveaux chemin couvert.</i>	G Нова крита дорога.
H	<i>Lunettes a faire.</i>	H Зроблені люнети.
I	<i>Avant fossis.</i>	I Передній рів.
K	<i>Second chemin couvert.</i>	K Друга крита дорога.

¹ Курсивом позначено об'єкти, позначення яких відсутні на плані; у квадратних дужках вказано сучасні назви об'єктів.

L	Parapets cementi.	L	Парапети зміцнені
M	Petit Ouvrage a cote de la Porte.	M	Мала батарея на розі брами.
N	La Porte dire du chateau.	N	Брама що веде до замку.
O	Ouvrage de la gauche.	O	Ліва батарея.
P	Epaulement du fosse.	P	Укріплення кілками рову.
Q	Tour du tabac.	Q	Башта тютюнова.
R	Traverse dans le Fossi.	R	Траверс через рів.
RR	Premier porte du chateau.	RR	Перша замкова брама.
S	Grande tour des turcs.	S	Велика турецька башта.
T	Tour du Roy.	T	Башта Королівська.
U	Tour de la Kancellerie.	U	Башта Канцелярії [Ласька].
W	Petit tour.	W	Мала башта.
X	Tour l'Eveque.	X	Башта Єпископська.
Y	Tour des Nobles.	Y	Башта Шляхетська.
Z	Tour de Pape.	Z	Башта Папська.
X	Batterie de St. Ursule.	X	Батарея св. Урсули.
1	Chapelle du Starosta.	1	Церква старости [костюл св. Станіслава].
2	Tour du puit.	2	Башта колодязна.
3	Tour du Smodriz.	3	Башта Смотрицька.
4	Tour des poudres.	4	Башта порохова.
5	Tour du pont.	5	Башта мостова.
6	Le pont.	6	Міст.
7	Les moulins.	7	Млини.
8	Ecluses a faire.	8	Зроблені шлюзи.
9	Nouvel ouvrage a faire.	9	Нова батарея зроблена.
10	Digues.	10	Греблі.
11	Retranchement a repare.	11	Відновлений ретраншемент.
12	Vielle digue.	12	Міська гребля.
13	Nouvelle ecluse.	13	Новий шлюз.
14	La porte de Russie.	14	Руська брама.
15	Cavalier de la Ville.	15	Міський кавальєр [Вірменський бастион].
16	Batterie St. Jean.	16	Батарея св. Яна.
17	La fonderie.	17	Ливарня.
18	L'arsenal.	18	Арсенал.
19	Tour des Tailleurs.	19	Башта Кравецька [Захажевська].
20	Porte de Pologne.	20	Польська брама
21	Grand Tour.	21	Велика башта.
22	Petite tour.	22	Мала башта.
23	Anciene Mosquie.	23	Стара мечеть.

24	La digue.	24 Гребля.
25	Batterie des Carmes.	25 Батарей Кармелітська.
26	Batterie et magasin de la Vierge.	26 Батарей і склад св. Марії [Турецький бастион]
27	Tour de Bathori.	27 Башта Баторія.
28	Moulins a grains.	28 Зерновий млин.
29	Batteries de la Trinite.	29 Батарей св. Трійці.
30	Tour des bouchers.	30 Башта різників.
31	Vieux mur a vouter.	31 Старий склепінчастий мур.
32	Batterie des Russienz.	32 Батарей Русинів.
33	Batterie de St. George.	33 Батарей св. Георгія.
34	Eglise Armeniène.	34 Церква Вірменська [Благовіщенська].
35	Tour du Cordoniers.	35 Башта Шевська [Слюсарська].
36	Tour du Orfèvres.	36 Башта Ювелірів [Кушнірська].
37	Vielles Porte.	37 Міська брама.
38	Ancien mur.	38 Давній мур.
39	Eglise Armeniène.	39 Церква Вірменська.
40	Domenicains.	40 Домінікани.
41	Maisen de Ville.	41 Ратуша.
42	La Paroisse.	42 Парафіяльна церква [Петропавлівська катедрa].
43	Les Jesuistes.	43 Єзуїти.
44	Les Franciscains.	44 Францискани.
45	Les Carmes.	45 Кармеліти.
46	Eglise Rusiène.	46 Руська [Петропавлівська] церква
47	Metropolitaine russion.	47 Митрополіча [Троїцька] церква руська.
48	Eglise Armeniène.	48 Вірменська [українська Іоано-Предтеченська] церква.
49	[назва відсутня]	49 [Вірменська церква св.Миколая з дзвіницею].
50	[назва відсутня]	50 [Вірменська церква св. Нігола].
51	[назва відсутня]	51 [Церква Різдва Христового].
52	[назва відсутня]	52 [Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах].
53	[назва та позначення відсутні]	53 —
54	Eglise Rusiène.	54 Руська церква [св. Михаїла].
55	Les reliquenses Dominic.	55 Монастир домініканок.
56	Les Trinitaires.	56 Тринітари.
57	Murailles desant la ravine.	57 Мури перед ярами.
58	Faubourg des burgois.	58 Шляхетське передмістя [Польські фільварки].
59	Moulin.	59 Млин.
60, 61	Grand et petit ridean.	60, 61 Великий і малий рідан.
62	Batterie de St. Martin.	62 Батарей св. Мартіна.
63	Mur neuf.	63 Новий мур.

64	Epaulement de la mouble ville digue.	64 Укріплення кілками сипкої міської греблі.
	Faubourg des Armeniens.	Вірменські фільварки.
	Faubourg des Bourgeois.	Шляхетські [Польські] фільварки.
	Faubourg de la Cathedrale.	Катедральний фільварок.
	Chemin de la tres S ^{te} Trinite.	Дорога до фортеці св.Трійці.
	Village du Chateau.	Замкове селище.
	Chemin a Uscia eu le Smodriz tombe dans le Niester.	Дорога з Устя через Смотрич що впадає у Дністер.

1. Це плани міста, датовані 1746–1749, 1773, 1794 рр.

2. Публікаторами планів Кам'янця були Я. Дашкевич (мідьорит 1673–1679), М. Крикун (плани 1746–1749, 1773), З. Новак і А. Томчак (плани другої половини XVII ст.), Т. Новак (плани першої половини XVIII ст., 1761 р., 1780 р.), Я. Матвіїшин (плани 1672, 1720 рр.), М. Петров (плани 1746–1749, 1773, 1797, 1800 рр.), Р. Круль-Мазур (плани 1684, 1691 рр., кінець XVII ст., 1773, 1775–1785 рр.), а також авторка цих рядків (близько 20 планів середини XVII — початку XIX ст.) .

3. *Дашкевич Я. Р.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII — XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. — К., 1991. — С. 43–54.

4. *Пламеницька О.* Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673–1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 82–105.

5. План, помилково атрибутований 1788 роком, зберігається у Військовому архіві Відня. Про атрибуцію плану див.: *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець. (Пізньюантичний — ранньомодерний час). — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 488.

6. План помилково датований «близько 1770 р.» Т. Новаком (*Nowak T.* Fortyfikacja i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. // *Studia i materialy do historii wojskowosci.* — Т. XIX. — Cz. I. — Warszawa, 1973. — S. 152). План зберігається у бібліотеці Чарториських у Кракові.

7. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... Авторкою здійснено публікацію планів 1672 р., 1673–1679 рр., кінця XVII ст., 1699 р., 1712–1715 рр., 1720 р., 1735–1740 рр., 1746–1749 рр., 1761 р., 1773 р., 1782 р., 1788 р., 1790 р., 1794 р., 1797 р., 1800 р., 1803 р.

8. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 444–447.

9. *Zgorniak M.* Benedykt Renard — architekt polski XVIII w. // *Biuletyn Historii Sztuki.* — Nr 1. — 1959. — S. 27–44; *Zgorniak M.* Nieznany plan Kamienca Podolskiego z 1717 r. // *Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.* — 1991. — Nr 34. — S. 321–325.

10. *Krol-Mazur R.* Miasto trzech nacji: Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. — Krakow, 2008.

11. *Петров М.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV — XVIII століть. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 71.

12. Свої роботи в академії Б. Ренард зазвичай підписував «Benedetto Renard Polacco».

13. *Zgorniak M.* Benedykt Renard... — S. 27–29, 35.

14. *Kowalczyk J.* August II i architekci warszawscy // *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.* — 1988. — Z. 1. — S. 11–14.
15. *Zgorniak M.* Benedykt Renard... — S. 38.
16. «План міста і фортеці Кам'янця 25 жовтня 1713».
17. «Бенедикт Ренард поляк виконав: 1713 року».
18. *Dr. Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multanskich* / [J. Rolle]. — Warszawa, 1880. — Т. II. — S. 47–48; *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego... — S. 155–156; *Krol-Mazur R.* Miasto trzech nacji... — S. 166.
19. *Krol-Mazur R.* Miasto trzech nacji... — S. 166.
20. Не випадково, що складений Б. Ренардом план опинився у збірці королеви Єлизавети II: англієць А. Гловер, який проводив фортифікаційні роботи, міг привезти до Великої Британії одну з його копій (плани здебільшого склалися в кількох майже ідентичних примірниках).
21. Знайомство Ренарда і Лагнаско підтверджують листи останнього в період його перебування в Римі як таємного радника в 1725 р.: граф особисто представляв Ренарда папі римському (*Zgorniak M.* Benedykt Renard... — S. 12).
22. Про плани Кам'янця XVIII ст. див.: <http://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/408>.
23. Приміром, баштою Пороховою названо башту Лянцкоронську; українську Іоано-Предтеченську церкву названо вірменською. Кілька споруд, показаних на плані (№№ 49–53), в експлікації відсутні, натомість сім, зазначених в експлікації (†, ††, E, №№ 22, 58, 60, 61), відсутні на плані.
24. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 612–617.
25. На плані 1761 р. батарея св. Яна позначена як збудована 1716 р., отже, з плану 1713 р. з'ясовується, що вона існувала раніше 1716 р. Див. також: *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 445–452.
26. За планом 1761 р. батарею св. Яна було зроблено в 1716 р. (Гловером. — *О. П.*), а батарею св. Мартіна — в 1743 р. (Дальке. — *О. П.*).
27. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 391.
28. *Пламеницька О.* Костьол Босих Кармелітів у Кам'янці-Подільському. До питання авторства та будівельної періодизації // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. праць ІПСМ НАМ України.* — К., 2010. — Вип. 7. — С. 164–176.
29. *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 221.
30. Автор антинаукового проекту відновлення костьолу св. Катерини XIV–XVIII вв. архітектор Василь Фенцур.
31. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 595.

Summary. The article views a previously unknown plan of Kamyanets-Podilsky, composed in 1713 by the Polish architect Benedykt Renard. It is proved that this map was the first detailed military-topographic plan in the history of the fortress-city, and became the basis for the group of thorough plans worked out in 18th century. The author's translation of the plan's explanation is included.

Keywords: Kamyanets-Podilsky, Benedykt Renard, military-topographic plan, fortress-city.